

Βίκυ Σκαράκη
Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ

Σφραγιδόλιθος με παράσταση νέγρου από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα¹

1. Εισαγωγή²

Η ΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ του παραθαλάσσιου τόπου της Βραυρώνας με τις κατάφυτες λοφοσειρές και κυρίαρχο στοιχείο τον ποταμό Ερασίνο, παράλληλα με τους πανάρχαιους μύθους και τις παραδόσεις για τη ζωή στην ύπαιθρο, τη γέννηση και το θάνατο, καθόρισαν το πλαίσιο λατρείας της Άρτεμης, της μεγάλης θεάς της φύσης και της γονιμότητας. Καθοριστική για την άνθιση του ιερού τον 6ο αι. π.Χ. υπήρξε η συμβολή του τύραννου Πεισίστρατου, που καταγόταν από την περιοχή³, ενώ μετά τα Περσικά και καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του το ιερό παρέμεινε ισχυρά συνδεδεμένο με τη θρησκευτική, πολιτιστική αλλά και πολιτική ζωή της ίδιας της πόλης της Αθήνας.

Πλήθος ευρημάτων ήρθε στο φως, μεταξύ των οποίων 143 σφραγιδόλιθοι ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας, οι οποίοι στη συντριπτική πλειονότητά τους βρέθηκαν

1. Ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Ευαγγελία Παπαθωμά, Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, για τη βοήθειά της στη φωτογράφιση του σφραγιδόλιθου M1060 και τις υποδείξεις της σε θέματα τεχνολογίας κατασκευής και ταύτισης του λίθου, καθώς επίσης την Κατερίνα Πέτρου, αρχαιολόγο, για τη φωτογράφιση των αντικειμένων K305, και K964.

2. Αν και ο όρος «νέγρος» τη σημερινή εποχή έχει υποτιμητική έννοια (βλ. και Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' Έκδοση, Αθήνα 2002, λ. νέγρος) στην παρούσα εργασία υιοθετείται ο όρος «νέγρος» χωρίς υποτιμητική σημασία, καθώς πρόκειται για μία ευρεία έννοια που χαρακτηρίζει μορφές με συγκεκριμένα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά. Βλ. σχετικά και Hyejin 2012, 148-149, ιδίως σημ. 682.

3. Πλάτων, *Ίππαρχος* 228. Πλούταρχος, *Σόλων* 10.3. Βλ. επίσης Peppas-Delmousou 1988, 324 και Theodoridis 1982 (*Λεξ. Πατρ. Φώπου*), I 344, λ. Βραυρώνια: *Ἀθήνησιν οὕτως ἡ Ἄρτεμις ἐκαλεῖτο ἀπὸ Βραυρώνος τόπου, ἐν ᾧ μάλιστα αὕτη ἐτιμᾶτο. ἐκλήθη δὲ ὁ χώρος ἀπὸ τινος ἥρωος οὕτω καλουμένου. καὶ ἦν τὸ ἱερὸν πρὸς τῷ Ἐρασίῳ ποταμῷ κατασκευασθὲν ὑπὸ Πεισιστράτου.*

στην περιοχή της Ιεράς Πηγής, γύρω από τη ΒΔ γωνία του ναού της Άρτεμις⁴. Με εξαίρεση ένα πολύ μικρό σύνολο της Εποχής του Χαλκού, χρονολογούνται από τα τέλη του 8ου έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για την εξέλιξη της γεωμετρικής και αρχαϊκής σφραγιδογλυφίας, εισηγμένης και εγχώριας, στον ελληνικό χώρο.

Ένας από τους πιο εντυπωσιακούς είναι ο φακοειδής σφραγιδόλιθος (M1060) από χαλαζία καπνία σκούρου καστανού χρώματος, διαμέτρου 1,75 εκατοστών και πάχους 8 χιλιοστών⁵ (εικ. 1). Στη σφραγιστική επιφάνειά του απεικονίζεται προτομή νέγρου προς τα δεξιά με τα ιδιαίτερα νεγρικά, φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά: κοντούς βοστρύχους, μεγάλη και πλατιά μύτη, έντονα εύσαρκα χείλη και προγναθισμό⁶, ενώ εξαιρετική είναι η απόδοση του αμυγδαλόσχημου οφθαλμού, στον οποίο διακρίνονται αριστοτεχνικά ο βολβός και η ίριδα. Ο σφραγιδόλιθος M1060 χρονολογείται στο 8^ο μισό του 6ου αι. π.Χ., αποτελεί ένα από τα τελευταία γνωστά δείγματα της σειράς των νησιωτικών φακοειδών σφραγιδόλιθων, ενώ το εικονογραφικό του θέμα προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για τη λατρευτική δραστηριότητα την περίοδο αυτή.

2. Οι νησιωτικοί σφραγιδόλιθοι

Η τέχνη της σφραγιδογλυφίας άρχισε να αναπτύσσεται στο Αιγαίο από τα μέσα της 3ης χιλιετίας, ενώ η αρχική ιδέα χρήσης των σφραγίδων θεωρείται ότι έφθασε από την Ανατολή⁷. Πρωτοπόρος υπήρξε η Κρήτη⁸, όπου κατά την ΜΕΧ η υιοθέτηση του ταχύστροφου τροχού παρείχε τη δυνατότητα επεξεργασίας σκληρότερων λίθων, όπως ορεία κρύσταλλο, αμέθυστο, κορναλίνη, αχάτη κ.ά. Την περίοδο αυτή μαρτυρούνται οι πρώτες φακοειδείς σφραγίδες⁹, οι οποίες θα αποτελέσουν τον βασικό τύπο σφραγίδας της ΥΕΧ στην Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα έως και το 1200 π.Χ., περίοδο κατά την οποία η πώση των Μυκηναϊκών Ανακτόρων θα σηματοδοτήσει το τέλος των ανακτορικών τεχνών, συμπεριλαμβανομένης και της σφραγιδογλυφίας¹⁰.

Στα τέλη περίπου του 9ου αι. π.Χ. η τέχνη αναβιώνει¹¹ και οι σφραγιδόλιθοι εισάγονται σταδιακά στη θρησκευτική, πολιτική, αλλά και καθημερινή ζωή των

4. Παπαδημητρίου ΠΑΕ 1959, 19. Του ιδίου Έργον 1961, 30-33.

5. Παπαδημητρίου Έργον 1961, 30. Raeck 1981, εικ. 81. Hyejin 2012, 232, εικ. κειμ. 44α.

6. Snowden 1970, 23-24.

7. Collon 1997, 11-12.

8. Krzyskowska 2005, 57-78: σχετικά με τις σφραγίδες της ΠΕΧ.

9. Hood 1993, 260-271. Boardman 2001, 28-36. Krzyskowska 2005, 79-98.

10. Σακελλαρίου 1966, 113-116. Krzyskowska 2005, 232-267.

11. Boardman 1996, 49 κ.ε., ιδίως σημ. 17, 74.

Ελλήνων¹². Οι πρώτες λίθινες τετράγωνες σφραγίδες κατασκευάζονται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. πιθανόν στη Μήλο¹³. Στη συνέχεια, ωστόσο, οι νησιώτες χαράκτες επηρεασμένοι από τα σχήματα και τα εικονογραφικά θέματα των σφραγιδόλιθων της Εποχής του Χαλκού, που ανευρίσκονταν στη Μήλο ή τα γύρω νησιά, δημιούργησαν τη σημαντικότερη ίσως κατηγορία σφραγιδόλιθων του 7ου και 6ου αι. π.Χ., τους λεγόμενους «νησιωτικούς σφραγιδόλιθους»¹⁴. Οι χαράκτες του 7ου αι. π.Χ. προτίμησαν το φακοειδές και το αμυγδαλόσχημο με οπή ανάρτησης ως τα κατεξοχήν σχήματα του εργαστηρίου χρησιμοποιώντας σχεδόν αποκλειστικά τον στεαίτη ως υλικό κατασκευής, κυρίως λόγω του μικρού δείκτη σκληρότητας, που επέτρεπε την κατεργασία με απλά αιχμηρά εργαλεία για την απόδοση της έγγλυφης παράστασης. Σε αυτήν την κύρια σειρά των νησιωτικών σφραγιδόλιθων διακρίθηκαν δύο καλλιτέχνες για την ποιότητα και το μέγεθος του έργου τους: ο τεχνίτης του τυφλού δελφινιού, που απεικονίζει τα δελφίνια συνήθως χωρίς μάτια και ο τεχνίτης του κήτους, ο οποίος οφείλει την ονομασία του στον σφραγιδόλιθο, όπου ένα κήτος απεικονίζεται κάτω από καράβι¹⁵.

Από το β' τέταρτο περίπου του 6ου αι. π.Χ. έως και τα τέλη του αιώνα η νησιωτική σφραγιδολογία συνεχίζεται με την παραγωγή μίας σειράς σκαραβαίων και σκαραβαιοειδών από στεαίτη, τα καλύτερα δείγματα των οποίων υπογράφονται από δύο μεγάλους Ευβοείς πιθανόν καλλιτέχνες, τον Συρίη και τον Ονήσιμο, οι οποίοι με την τεχνική του βελονιού κατόρθωσαν να προσδώσουν στα έργα τους εξαιρετική λεπτότητα και ακρίβεια, ενώ ο κατάλογος των έργων που τους αποδίδεται εμπλουτίζεται με σφραγιδόλιθους που βρέθηκαν και στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας¹⁶.

Η παραγωγή του νησιωτικού εργαστηρίου ολοκληρώνεται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία παράλληλα με τη σειρά των σκαραβαίων από στεαίτη, οι πρωτοπόροι νησιώτες χαράκτες χρησιμοποιώντας σκληρότερα υλικά, όπως ορεία κρύσταλλο, χαλκηδόνιο, κορναλίνη, και άλλους λίθους της οικογένειας των χαλαζίων μιμήθηκαν το παλαιότερο σχήμα του φακοειδούς υιοθετώντας όμως τις νέες τεχνικές, που υπαγόρευαν κατά κύριο λόγο η χρήση του περιστρο-

12. Πλάντζος 1995, 211.

13. Boardman 1963, 115, A4-A5. Boardman-Vollenweider 1978, 1-2, αρ. 1-2.

14. Για την ιστορία της έρευνας βλ. αναλυτικά Zazoff 1983, 76.

15. Αναλυτικά για τους νησιωτικούς σφραγιδόλιθους βλ. Boardman 1963, 1-91. Boardman 2001, 118-122 (ενδεικτικά βλ. πίν. 235-239: τεχνίτης του τυφλού δελφινιού και πίν. 244-245: τεχνίτης του κήτους).

16. Boardman 1963, 78-80. Του ιδίου 2001, 147 (ενδεικτικά βλ. πιν. 350: Συρίης και πίν. 351: Ονήσιμος). Zazoff 1983, 83-84. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα 2014, 348-350.

φικού τρυπανιού με μεταλλική αιχμή και κατά δεύτερον το σχήμα του σκαραβαίου, που θα κυριαρχήσει καθ' όλη τη διάρκεια της κυρίως αρχαϊκής περιόδου¹⁷.

Σε αυτό το μεταίχμιο μεταξύ των δύο παραδόσεων της νησιωτικής σφραγιδογλυφίας ανήκει και ο σφραγιδόλιθος M1060 από χαλαζία καπνία. Στην επιτύμβια στήλη του δακτυλιογλύφου Δώρου από τις Σάρδεις (2ος αι. μ.Χ.) διασώζεται η μοναδική ανάγλυφη απεικόνιση ενός οριζόντιου σταθερού τρυπανιού, που περιστρεφόταν με δοξάρι και λειτουργούσε σαν τόννος (εικ. 2). Για να επεξεργαστεί ο σφραγιδογλύφος τη σφραγίδα, θα έπρεπε να την κρατά με το χέρι με αποτέλεσμα ακόμα μεγαλύτερη ακρίβεια στο σκάλισμα. Είναι πιθανό ότι ο τόννος αυτός δεν θα πρέπει να διέφερε από το αντίστοιχο εργαλείο της αρχαϊκής εποχής¹⁸. Μία διαφορετική ωστόσο μέθοδος επεξεργασίας απεικονίζεται σε έναν ελληνικό σκαραβαίο του 5ου αι. π.Χ., όπου ο τεχνίτης χειρίζεται το τρυπάνι με την παλινδρομική κίνηση του δοξαριού πιέζοντας παράλληλα την άνω απόληξή του, ενώ η σφραγίδα ήταν στερεωμένη σε τραπέζι (εικ. 3). Μετά την ολοκλήρωση του σφραγιστικού θέματος ακολουθούσε η διάνοιξη της οπής ανάρτησης, και η διαδικασία ολοκληρωνόταν με τη λείανση για την απάλειψη των ιχνών κατεργασίας και το τελικό στίλβωμα των επιφανειών¹⁹.

Ο καπνίας από τον οποίο κατασκευάστηκε ο σφραγιδόλιθος M1060 ανήκει στην μεγάλη οικογένεια των χαλαζιών²⁰, που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στη σφραγιδογλυφία. Αποτελεί μάλλον σπάνιο υλικό για την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς χάνδρες καπνία, οι οποίες αναφέρονται κυρίως από την πόλη Ταξίλα ή Ταξάσιλα του Πακιστάν, στα σύνορα με το Κασμίρ, χρονολογούνται αρκετά αργότερα, κατά την μετα-Αχαιμενιδική περίοδο (μετά το 330 π.Χ.)²¹.

3. Εικονογραφία

Στις αρχαίες πηγές οι νέγρικες φυλές ταυτίστηκαν από νωρίς με τους Αιθίοπες και με τον όρο αυτό αποκαλούνταν γενικότερα οι φυλές που κατοικούσαν στην Αφρική και ιδιαίτερα γύρω από τη Νουβία, την περιοχή δηλαδή του σημερινού Σουδάν²². Όπως προκύπτει από την ετυμολογία της λέξης (*αιῖθω* = καίω και *ἄψ* = άνθρωπος με ηλιοκαμένη όψη) οι Αιθίοπες χαρακτηρίζονταν από επιδερμίδα με μελανό ή σκούρο χρώμα, σγουρή κόμη, πλατιά μύτη και σαρκώδη προεξέχοντα

17. Boardman 2001, 122.

18. Μπουλώτης 1983, 24, εικ. 14. Boardman 2001, 380-381, εικ. 316.

19. Μπουλώτης 1983, 22, 23-25, εικ. 8. Boardman 2001, 382.

20. Κατερινόπουλος 2008, 140-144, ιδίως 142 και εικ. 100.

21. Moorey 1994, 94-95.

22. Σκαρλατίδου 1984, 123, σημ. 1. Hyejin 2012, 148 (με σχετική βιβλιογραφία).

χείλη²³. Εκτός από το χρώμα της επιδερμίδας τους, έχει ενδιαφέρον ότι ο Ηρόδοτος χρησιμοποίησε ως κριτήριο ταύτισής τους και την κόμη για να διακρίνει τους Ασιάτες Αιθίοπες με τα ίσια μαλλιά από τους Αφρικανούς Αιθίοπες με τα σγουρά μαλλιά²⁴. Στην περίπτωση λοιπόν του σφραγιδόλιθου M1060 απεικονίζεται ένας Αφρικανός Αιθίοπας, ενώ η χρωματική επιλογή του χαλαζία καπνία εξασφάλιζε το χρώμα της σκουρόχρωμης επιδερμίδας της απεικονιζόμενης μορφής.

Αν και οι νέγροι ήταν γνωστοί στους Έλληνες ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους²⁵, στις αρχαίες πηγές αναφέρεται ότι η πρώτη επαφή των Ελλήνων με τους Αιθίοπες έλαβε χώρα τον 7ο αι. π.Χ. όταν Έλληνες μισθοφόροι βοήθησαν τον Ψαμμίτικο Α΄ (περ. 663-690 π.Χ.) στην Αίγυπτο ή όταν στα 570 π.Χ. ο Φαραώ Άμασης Β΄ (περ. 570-526 π.Χ.) κατέλαβε την Κύπρο με Αιθίοπες μισθοφόρους και έγινε ο πρώτος βασιλέας της²⁶. Η πρώτη συνάντηση Ελλήνων με Αιθίοπες στον ελλαδικό χώρο έγινε ουσιαστικά κατά την εκστρατεία του Ξέρξη, γεγονός που δικαιολογεί την αύξηση των απεικονίσεων νέγρων στην αττική τέχνη την περίοδο αυτή²⁷, ωστόσο το εικονογραφικό μοτίβο του νέγρου στην αρχαϊκή τέχνη καθιερώθηκε από Ίωνες καλλιτέχνες, οι οποίοι εισήγαγαν τον τύπο μέσω της ελληνικής αποικίας της Ναύκρατης, που ιδρύθηκε στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. και η οποία αποτέλεσε σημαντικό σταυροδρόμι συνάντησης Ελλήνων με Αφρικανούς²⁸.

Τα παλαιότερα δείγματα απεικόνισης νέγρων αποτελούν τα πλαστικά αγγεία από τη Ναύκρατη, την Κύπρο και την Κυρήνη της Λιβύης, που χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²⁹, λίγο αργότερα, από το γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., οι αγγειοπλάστες της Αττικής αξιοποίησαν το θέμα στα δημοφιλή αττικά μονοπρόσωπα ή πλαστικά αγγεία σε σχήμα οινοχόης ή κανθάρου³⁰ (εικ. 5), ενώ ο Εξηκίας, στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., απεικόνισε τους ακόλουθους του

23. Snowden 1970, 2-11, 24-25. Βλ. επίσης Ομήρου *Ιλ.* A423-424 (αναφέρει ότι ο τόπος τους βρισκόταν στην άκρη του Ωκεανού συσχετίζοντας την όψη τους με τον ήλιο). Αισχύλος, *Προμηθεύς Δεσμώτης* 808-809: ...*κελαινὸν φύλον* (δηλαδή μαύροι άνθρωποι). Για τα ιδιαίτερα φυσιολογικά χαρακτηριστικά των Αιθίοπων και κυρίως για το μελανό χρώμα της επιδερμίδας τους σε αντιδιαστολή με τα λευκά τους δόντια χαρακτηριστική είναι η σχετική περιγραφή του Αριστοτέλη (*Προβλήματα* 898b.12-19).

24. Snowden 1970, vii, 105 (Ηρόδοτος 7, 70).

25. Αναλυτικά βλ. Hyejin 2012, 150, ιδίως σημ.690-691. Σκαρλατίδου 1984, 123, σημ. 4.

26. Hyejin 2012, 151, ιδίως σημ. 692, 697.

27. Σκαρλατίδου 1984, 123 (Ηρόδοτος 7, 69-70).

28. Σκαρλατίδου 1984, 124. Hyejin 2012, 240.

29. Hyejin 2012, 155, 358 (αρ. κατ. 115-116), 359 (αρ. κατ. 120). Snowden 1997, εικ. 15.

30. Hyejin 2012, 156-166 με λεπτομερή καταγραφή όλων των μονοπρόσωπων και αμφιπρόσωπων αγγείων σε μορφή κεφαλής νέγρου. Ενδεικτικά βλ. Snowden 1983, εικ. 16. Boardman 1996, 192, εικ. 193 (Βοστώνη 00.332).

βασιλιά της Αιθιοπίας Μέμνονα στην Τροία ως νέγρους ονομάζοντάς τους Άμαση και Άμασο³¹.

Την ίδια περίοδο προτομές νέγρων φιλοτεχνήθηκαν παράλληλα σε σφραγιδόλιθους και νομίσματα. Στα τέλη του 7ου αι. ή τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. χρονολογούνται οι πήλινες μήτρες που χρησιμοποιήθηκαν σε εργαστήριο παραγωγής σκαραβαίων στη Ναύκρατη για τη διαμόρφωση της άνω σφραγιστικής επιφάνειας των σφραγίδων σε κεφαλή νέγρου³² (εικ. 6). Η ίδια προτίμηση υιοθετήθηκε λίγο αργότερα τόσο από τους νησιώτες χαράκτες του μαλακού στεατίτη όσο και από καλλιτέχνες που χρησιμοποίησαν σκληρότερα υλικά. Στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. χρονολογείται ο ανθρωπόμορφος ψευδοσκαραβαίος από πράσινο στεατίτη με την άνω σφραγιστική επιφάνεια διαμορφωμένη σε ανάγλυφη κατενώπιον κεφαλή νέγρου³³ (εικ. 7), ενώ μοναδική είναι η περίπτωση του ψευδοσκαραβαίου από κορναλίνη της ίδιας περιόδου, στην άνω επιφάνεια του οποίου το κεφάλι νέγρου αποδίδεται κατά τομή³⁴.

Αντίστοιχα, στη νομισματοκοπία προτομές νέγρων απεικονίσθηκαν σε νομίσματα τόσο του Ανατολικού Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής, όπως για παράδειγμα της Φώκαιας, της Λέσβου και της Λυκίας³⁵, όσο και σε αργυρά τριώβολα από την Αθήνα με κεφαλή Αθηνάς στο εμπροσθότυπο και κεφαλή νέγρου στον οπισθότυπο (περ. 502 π.Χ.)³⁶. Η εντυπωσιακή ομοιότητα του φωκικού νομίσματος (530 π.Χ.)³⁷ (εικ. 8) με τον νέγρο της Βραυρώνας εκτός από το γεγονός ότι αποτελεί τεκμήριο για την ιωνική-νησιωτική καταγωγή του σφραγιδόλιθου³⁸, παραπέμπει ευθέως και στο ζήτημα της παράλληλης εξέλιξης της σφραγιδογλυφίας και της νομισματοκοπίας, που συντελείται από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Η τεχνική χάρσης της μήτρας ενός νομίσματος ήταν περίπου ίδια με την επεξεργασία ενός σφραγιδόλιθου, ώστε

31. Brit. Mus. 1849.5-18.10 (B209). Berard 2000, 395-402, εικ. 15.4. Boardman 1996, 193-194, εικ. 193.

32. Boardman 1996, 163, εικ. 151. Snowden 1997, εικ. 18.

33. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα 2014, 348, Χρ618 (στην κυρίως σφραγιστική επιφάνεια διακοσμείται με κιθάρα).

34. (London 487) Boardman 1968, 67, αρ. 143, πίν. 10:38. Του ιδίου 2001α, 182, πίν. 318.

35. Bodenstein 1981, 328-329, αρ. 4-9, πίν. 63.

36. Seltman 1924, 97, 200, πίν. 22αα. Bodenstein 1981, 328, αρ. 3.1 (πίν. 63). Snowden 1983, εικ. 40 a-b. Πρβλ. τις μορφές νέγρων σε αργυρά τριώβολα του 5ου αι. π.Χ. από τους Δελφούς (Seltman 1924, 97, εικ. 61. BMC Delphi, 25, αρ. 9, πίν. 4, 8. Bodenstein 1981, 327, αρ. 21-2.5, πίν. 63), τις οποίες πολλοί ερευνητές ταυτίζουν με τον Δελφό, τον μυθικό ιδρυτή των Δελφών. Μπτέρα του ήταν η Μέλαινα, το όνομα της οποίας υπονοούσε το μελαμψό της επιδερμίδας της (βλ. σχετ. Hyejin 2012, 233, σημ. 1076-1077).

37. Bodenstein 1981, 328, αρ. 5.1. (πίν. 63).

38. Πρβλ. επίσης τη μορφή νέγρου σε θραύσμα βορειο-ιωνικού μελανόμορφου αμφορέα από τη Ναύκρατη (Br. Mus. GR 1886.4-1.1282 (Vase B 102.33) (εικ. 9).

των κοριτσιών, στην ευτοκία και την ανατροφή των παιδιών⁴³. Αν και ο προφυλακτικός χαρακτήρας του σφραγιδολίθου M1060 δεν αμφισβητείται⁴⁴, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα περισσότερα εικονογραφικά μοτίβα των σφραγιδολίθων της Βραυρώνας εμπεριέχουν έναν συμβολισμό, που συσχετίζεται με τις ιδιότητες της λατρευόμενης θεότητας⁴⁵, τίθεται το ερώτημα εάν θα μπορούσε το εικονογραφικό θέμα του νέγρου να θέσει παράλληλα το ζήτημα της παρουσίας του θεού Διονύσου στον λειμώνα της Άρτεμης.

Οι απεικονίσεις νέγρων στον ελλαδικό χώρο ξεκινούν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τον 6ο αι. π.Χ. και σταδιακά αποκτούν κοινωνικό περιεχόμενο, καθώς συμβόλιζαν τον πλούτο και την πολυτελή ζωή των ιδιοκτητών τους, ωστόσο από την πρώτη περίοδο εμφάνισή τους, οι μορφές αυτές συσχετίστηκαν και με τη λατρεία του Διονύσου. Σύμφωνα με μία άποψη, τα πλαστικά αγγεία σε σχήμα προσώπων χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια, γι' αυτό και οι μορφές νέγρων συσχετίστηκαν με τη διονυσιακή λατρεία και τους Σατύρους⁴⁶. Έτσι, σε ορισμένα απικά μονοπρόσωπα αγγεία σε μορφή κεφαλής νέγρου (τέλη 6ου αι. π.Χ.) ο λαιμός διακοσμείται με διονυσιακά θέματα⁴⁷, ενώ σε έναν αμφιπρόσωπο κάνθαρο (α' μισό 5ου αι. π.Χ.) η κεφαλή νέγρου εναλλάσσεται με σατύρου με την ίδια μήτρα να έχει χρησιμοποιηθεί και για τα δύο πρόσωπα⁴⁸ (εικ. 12). Ο τύπος του νέγρου απεικονίστηκε επίσης στα θεατρικά προσωπεία⁴⁹, ενώ και ο Ηλιόδωρος στα *Αιθιοπικά* τον 2ο ή 3ο αι. μ.Χ. παραλληλίζει τους χορούς νέγρων με «σατυρικό πήδημα»⁵⁰. Σε παραστάσεις νέγρων και σατύρων παρατηρούνται επίσης κοινά φυσιολογικά χαρακτηριστικά με πιο ενδεικτικό παράδειγμα την ομοιότητα του νέγρου της Βραυρώνας με τον σάτυρο της Βοστώνης. Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία, το μελανό χρώμα της επιδερμίδας των νέγρων συσχετίζεται με τον Κάτω Κόσμο και τη χθόνια υπόσταση του Διονύσου, ενώ μορφές νέγρων που προέρχονται από τάφους του 4ου αι. π.Χ. στην Ιταλία σχετίζονται με θεατρικά θεάματα και είναι πολύ πιθανό ότι συνδέονται με τη διονυσιακή λατρεία⁵¹.

43. Κούρου 2005, 232-236.

44. Hyejin 2012, 230-231: αναφέρεται στις θεωρίες παλαιότερων ερευνητών σχετικά με την αποτροπαική λειτουργία της ίδιας της μορφής του νέγρου.

45. Κούρου 2005, 230-232.

46. Hyejin 2012, 164-166. Ρωμοπούλου 1987, 726, σημ. 16.

47. Όπ. παρ. σημ. 29.

48. CVA Cleveland, Museum of Art 2, πίν. 78.1-4. Hyejin 2012, 369, κατ. 173, πίν. 24.

49. Hyejin 2012, 222-224 τα νέγρικα προσωπεία είτε είχαν διακοσμητική χρήση στα θέατρα είτε ήταν αναθήματα νηοπιών. Snowden 1970, 156-168 σχετικά με την παρουσία νέγρων στα θεατρικά έργα.

50. Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά* 9.19.

51. Hyejin 2012, 256, κατ. 370-371, πίν. 40.

Σε κάθε περίπτωση, η υπόθεση ότι ο σφραγιδόλιθος M1060, εκτός από φυλακτό αποτελεί και έναν σαφή υπαινιγμό για τη θέση του Διονύσου στο ιερό της Βραυρώνας είναι δύσκολο να αποδειχθεί. Παρόλα αυτά ορισμένα από τα αναθήματα του 4ου αι. π.Χ. σκιαγραφούν την παρουσία του θεού στο ιερό, γεγονός το οποίο καταγράφεται και στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Πεισίστρατος παράλληλα με την ώθηση που έδωσε στο ιερό της Βραυρωνίας⁵², λέγεται ότι ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα και για τη λατρεία του Διονύσου στην κατεχοκνή αμπελουργική περιοχή της Αττικής⁵³, ενώ σε μεταγενέστερες γραπές πηγές, όπως το λεξικό του Σουΐδα⁵⁴ και τα σχόλια για την *Ειρήνη* του Αριστοφάνη⁵⁵, αναφέρεται ότι στη Βραυρώνα εορτάζονταν τα κατ' αγρούς Διονύσια. Τη σχέση Άρτεμης και Διονύσου, η οποία είναι γνωστή και σε άλλα μέρη της Ελλάδας⁵⁶, επιβεβαιώνει η παράσταση του μεγάλου μαρμάρινου βωμού, όπου η Άρτεμις υποδέχεται στο ιερό τον Διόνυσο ως φιλοξενούμενο θεό⁵⁷, ο οποίος με την ακολουθία του ερχόταν πιθανώς από το Διονύσιο του γειτονικού δήμου των Αλών Αραφνιδών⁵⁸.

Με το δεδομένο αυτό, δεν είναι απίθανο κάποιες προσφορές να προορίζονταν για τον θεό του κρασιού⁵⁹ και υπό αυτήν την έννοια να ερμηνευθεί η παρουσία ορισμένων αναθημάτων του 4ου αι. π.Χ., όπως το πήλινο ειδώλιο παπποσειληνού⁶⁰, το πλαστικό αγγείο σε μορφή κεφαλής Διονύσου⁶¹ ή ο κορμός του πήλινου ειδωλίου που συσχετίζεται με μορφή Διονύσου⁶². Στο ίδιο ίσως πλαίσιο θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και το πλαστικό αγγείο σε μορφή κεφαλής Σειληνού ή Σατύρου, που χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ.⁶³ Τέλος, ακόμη και αν το

52. Δεσπίνης 2010, 42, σημ. 165 (με σχετική βιβλιογραφία).

53. Αντωνίου 1990, 215.

54. Λεξικό Σούδα, λ. Βραυρών (ὁ τόπος τῆς Ἀττικῆς ἐν ᾧ τὰ Διονύσια ἤγοντο...)

55. Σχόλ. Αριστοφ., *Ειρήνη* 874, 876. Πρέπει να τονισθεί, ότι ο ανώνυμος σχολιαστής του Αριστοφάνη, όταν αναφέρει ότι τα Διονύσια τελούνταν κάθε πέντε έτη και ότι γι' αυτά πήγαινε στη Βραυρώνα αθηναϊκή θεωρία βρίσκεται μάλλον σε σύγχυση δεδομένου ότι σχολιάζει τα δρώμενα τόσο των Βραυρωνίων όσο και των Διονυσίων σε μία μεταγενέστερη εποχή, όταν οι εορτές αυτές πλέον δεν τελούνταν. Σε κάθε περίπτωση τα Βραυρώνια και τα Διονύσια παρά τα κοινά στοιχεία στο τελετουργικό τους (πομπή, κανηφορία και αγώνες ραψωδίας) αποτελούσαν σαφώς δύο διακριτές εορτές, και οποιαδήποτε πιθανή αλληλεξάρτηση δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί (βλ. σχετ. Αντωνίου 1990, 217-218).

56. Αντωνίου 1990, 217.

57. Δεσπίνης 2010, 85-103.

58. Δεσπίνης 2010, 101-103. Σκαράκη-Στάθη 2013, 242, σημ. 60-61 (με βιβλιογραφία).

59. Δεσπίνης 2010, 101, ιδίως σημ. 71.

60. Mitsopoulos – Leon 2015, 100, κατ. 91, πίν. 15 (K964).

61. Mitsopoulos – Leon 2015, 130-131, κατ. 169, πίν. 23 (K3052).

62. Mitsopoulos – Leon 2015, 98-99, κατ. 90, πίν. 15 (K491).

63. Μουσείο Βραυρώνας MB716 (α' μισό 5ου αι. π.Χ.).

αναφερόμενο στις επιγραφές του Βραυρωνίου της Ακρόπολης⁶⁴ καινόν επίβλημα της Νικοβούλης, το οποίο ήταν διακοσμημένο με παράσταση Διονύσου που κάνει σπονδές⁶⁵, ήταν αφιέρωμα στην Άρτεμη, δηλώνεται έστω και έμμεσα η σχέση της θεάς με τον Διόνυσο.

Συμπερασματικά, ο σφραγιδολίθος Μ1060 αποτελεί ίσως ένα από τα πιο σημαντικά αφιερώματα στο ιερό της Άρтемης. Πρόκειται για ένα από τα τελευταία δείγματα πριν από την οριστική εκπονή του νησιωτικού εργαστηρίου κατά το β' μισό του 6ου αι. π.Χ. Παρά τον εξωτικό χαρακτήρα του ήταν ένα αποτροπαϊκό αντικείμενο που αφιερώθηκε στην Κουροτρόφο Άρτεμη, παράλληλα όμως θα μπορούσε να αποτελεί και μία πιθανή ένδειξη για τη σχέση Άρтемης και Διονύσου στη Βραυρώνα ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παράδοσης που θέλει τον Πεισίστρατο να έχει μεριμνήσει και για τη λατρεία του Διονύσου στη Διάκρια περιοχή της Αττικής. Τέλος, η ιωνική καταγωγή του σε συνάρτηση με το γεγονός ότι και άλλοι ιωνικοί σφραγιδολίθοι της ίδιας περιόδου βρέθηκαν στο ιερό, αποκαλύπτει σημαντικά στοιχεία για το ιστορικό γίνεσθαι της περιόδου. Όπως είναι γνωστό, ο Πεισίστρατος με άλλοθι το θέμα της ασφάλειας των Ιώνων, πολλοί από τους οποίους λόγω των περσικών επιθέσεων είχαν αναγκαστεί να μετακινηθούν ακόμα και προς την Αθήνα⁶⁶, προέβη στην Κάθαρση της Δήλου⁶⁷. Ήθελε να καταστήσει την Αθήνα πρώτη μεταξύ των ιωνικών πόλεων, ωστόσο στην πραγματικότητα επιδίωκε να ισχυροποιήσει ακόμα περισσότερο τη θέση του στον πολιτικό στίβο της Αθήνας. Τον ίδιο ακριβώς σκοπό εξυπηρετούσε και η ώθηση της λατρείας στη Βραυρώνα, η προνομιά της θέσης της οποίας καθιστούσε τον τόπο προσπύ στους ναυτικούς και ανοικτό στους Ίωνες του Αιγαίου, προκειμένου να παγιώσει την κυρίαρχη θέση της Αθήνας σε πανελλήνιο επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου 1990: Α.Ι. Αντωνίου, Βραυρών, *Συμβολή στην ιστορία του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*, Αθήνα 1990.
 Δεσπίνης 2010: Γ.Ι. Δεσπίνης, Άρτεμις Βραυρωνία. *Λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας*, Αθήνα 2010.

64. Για τις επιγραφές του Βραυρωνίου με καταλόγους ενδυμάτων, που αφιερώθηκαν στο ιερό της Βραυρώνας και αποτελούσαν αντίγραφα των πρωτότυπων καταλόγων που υπήρχαν εκεί βλ. Δεσπίνης 2010, 14 κ.ε.

65. IG II2 1515, στ. 24 (EM7929).

66. Ιστ. Ελ. Έθν., Β, 256-257.

67. Shapiro 1995, 49.

- Μπουλώτης 1983: Χρ. Μπουλώτης, «Η μικρογλυπτική των κρητομυκηναϊκών σφραγίδων», *Αρχαιολογία* 9 (1983), 19-26.
- Κατερινόπουλος 2008: Αθ. Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, Αθήνα 2008.
- Κούρου 2005: Ν. Κούρου, «Πόντια και Εκβατηρία. Παραλλαγές της λατρείας της Αρτέμιδος στη Σίφνο», στο: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, Τ. Α', Αρχαίοι Χρόνοι, Αθήνα 2005, 227-242.
- Πλάντζος 1995: Δ. Πλάντζος, «Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα», *Αρχαιολογία* 8 (1993/4), 1995, 211-230.
- Ρωμιοπούλου 1987: Κ. Ρωμιοπούλου, «Αττικός αμφιπρόσωπος κύνθαρος από τάφο της Αρχαίας Ακάνθου», στο: *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Φιλοσοφική Σχολή - Τομέας Αρχαιολογίας, 1987, 723-727.
- Σακελλαρίου 1966: Σακελλαρίου Α., *Μυκηναϊκή Σφραγιδολογία*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ.8., Αθήνα 1966.
- Σκαράκη – Στάθη 2013 : Β. Σκαράκη - Μ. Στάθη, «Ανασκαφικές έρευνες στην Αρτέμιδα Αττικής», στο: Μ. Δόγκα-Τόλη - Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές*. Τόμος Α: Αττική. ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2013, 235-248.
- Σκαρλατίδου 1984: Ε. Σκαρλατίδου, «Πήλινο σύμπλεγμα νέγρου-πιθήκου από τα Άβδηρα, *Αρχ. Εφημ.* 1984, 120-129.
- Στασινοπούλου-Κακαρούγκα 2014: Ε. Στασινοπούλου - Κακαρούγκα, «Οι νησιωτικοί σφραγιδόλιθοι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», στο: Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή περίοδο*. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009, Τόμος II, Αθήνα 2014, 335-352.
- Baumbach 2004: J. D. Baumbach, *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*, BAR int. ser. 1249, England 2004.
- Berard 2000: C. Berard, "The Image, the Other and the Foreign Hero", στο: B. Cohen (επιμ.), *Not the Classical Ideal. Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, Leiden 2000, 390-412.
- Boardman 1963: J. Boardman, *Island Gems: a study of Greek seals in the geometric and early archaic periods*, London 1963.
- Boardman 1968: J. Boardman, *Archaic Greek Gems. Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries B.C.*, London 1968.
- Boardman 1996: J. Boardman, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Υπερπόντια Εξάπλωσή τους*, Αθήνα 1996 (μτφρ. Ηλ. Ανδρεάδη).
- Boardman 2001: J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings. Early Bronze Age and Late Classical*, London 1970, New edition 2001.
- Boardman – Vollenweider 1978 : J. Boardman – M.L. Vollenweider, *Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings*, I. Greek and Etruscan in the Ashmolean Museum, Oxford 1978.
- Bodenstedt 1981: Fr. Bodenstedt, *Die Elektromünzen von Phokaia und Myteline*, Tübingen 1981.
- Collon 1997: D. Collon (εκδ.), *7000 Years of Seals*, British Museum Press 1997.

- Hyejin 2012: K. Hyejin, *Απεικονίσεις των ξένων στην ελληνική πλαστική και μικροτεχνία. Σκύθες, Πέρσες, Γαλάτες και Νέγροι από τον 6ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. π.Χ.*, Αθήνα 2012 (διδ. διατρ.).
- Krzyskowska 2005: O. Krzyskowska, *Aegean Seals: An Introduction*, BICS Supplement 85 (2005).
- Moorey 1994: P. R. S. Moorey, *Ancient mesopotamian materials and industries. The archaeological evidence*, Oxford, New York, 1994.
- Mitsopoulos-Leon 2015: V. Mitsopoulos-Leon, ΒΡΑΥΡΩΝ. *Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis. Die jüngere Phase*, Athen 2015.
- Peppas-Delmousou 1988: D. Peppas - Delmousou, "Autour des inventaires de Brauron", στο: D. Knoepfler - N. Quellet (eds), *Comptes et inventaires dans la cité grecque*. Actes du colloque international d'épigraphie tenu à Neuchatel du 23 au 26 Septembre 1986 en l'honneur du Jacques Tréheux, Genève 1988, 323-346.
- Raack 1981: W. Raack, *Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.*, Bonn 1981.
- Seltman 1924: C.T. Seltman, *Athens. Its History and Coinage before the Persian Invasion*, Cambridge 1924.
- Shapiro 1995: H.A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens. A Supplement*, Mainz am Rhein 1995.
- Snowden 1970: E.M. Snowden, *Blacks in antiquity. Ethiopians in the Greco-Roman experience*, Cambridge 1970.
- Snowden 1983: E.M. Snowden, *Before Color Prejudice. The ancient view of Blacks*, Harvard University Press, 1983, 2nd ed. 1997.
- Theodoridis 1982: Chr. Theodoridis (ed), *Photii Patriarchae Lexicon*, vol.I, Berlin & N. York 1982, 344.
- Zazoff 1983: P. Zazoff, *Die Antiken Gemmen*, Handbüch der Archäologie, München 1983.

SUMMARY

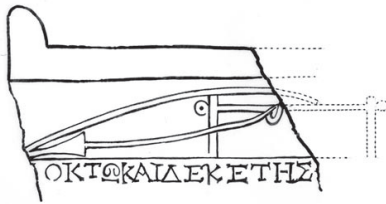
Seal with Negro head from the sanctuary of Artemis at Vraurona.

The lentoid seal M1060 is probably one of the most important dedications in the sanctuary of Artemis. It is made of smoky quartz and its main sealing side is decorated with a Negro head, probably an African Ethiopian. The seal is considered as one of the latest works of the so-called island workshop in the second half of the 6th cent. BC. People with negroid features were often depicted in plastic vases and vase-painting as well in coinage and seal-engraving since 7th and 6th cent. BC. Especially the similarity of the seal M1060 with coins of the Phokaia mint indicates its ionic origin. Despite its exotic character due to its iconography, the seal was also an amulet dedicated to Kourotropos Artemis for the protection of a pregnant woman or a child. At the same time it could also be a hint for Dionysus'

presence in Vravra having in mind that Negroes were often related with the god's worship as well the tradition that Peisistratos took care of Rural Dionysia in the wine-growing region of Attica.

Εικ. 1. Ο σφραγιδόλιθος M1060.

Εικ. 2. Η επιτύμβια στήλη του Δώρου. 2ος αι. μ.Χ. (Boardman 2001, εικ. 316).

Εικ. 3. Σκαρβαίος με παράσταση σφραγιδοντύφου. Βρετανικό Μουσείο, 5ος αι. π.Χ. (Μπουλώτης 1983, εικ. 8).

Εικ. 4. Αρυβαλλόσχημο αμφιπρόσωπο πλαστικό αγγείο από την Κύπρο. Τέλος 7ου – αρχές 6ου αι. π.Χ. (Snowden 1997, εικ. 15).

Εικ. 5. Απικό μονοπρόσωπο αγγείο. Γ' τετ. 6ου αι. π.Χ. (Boardman 1996, εικ. 193).

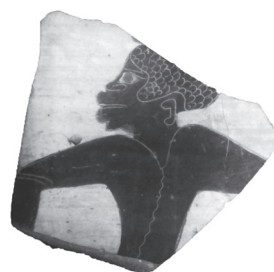
Εικ. 6. Πήλινες μίτρες σκαρβαίων από τη Ναύκρατη. Τέλος 7ου – αρχές 6ου αι. π.Χ. (Snowden 1997, εικ. 18).

Εικ. 7. Νησιώτικος ψευδοσκα-
ραβαίος ΕΑΜ. Β΄ μισό 6ου αι.
π.Χ. (Στασινοπούλου-Κακα-
ρούγκα 2014, Χρ618).

Εικ. 8. Νομισματοκοπείο Φώκαιας.
530 π.Χ. (Bodenstedt 1981, πίν. 63
(5.1).

Εικ. 9. Θραύσμα βορειο-ιωνι-
κού μελανόμορφου αμφορέα
από τη Ναύκρατη. 540 π.Χ.
(Br. Mus. GR 1886.4-1.1282
(Vase B 102.33).

Εικ. 10. Σφραγιδόλι-
θος από χαλκηδόνιο
με μορφή Σατύρου.
Β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.
(Boardman 2001, πίν.
274).

Εικ. 11. Ψευδοσκαρα-
βαίος από στεατίτη του
Συρίν. Β΄ μισό 6ου αι.
π.Χ. {Boardman 1968,
2, πίν. I (iv)}.

Εικ. 12. Αττικό αμφιπρόσωπο αγγείο. Α΄ μισό
5ου αι. π.Χ. (CVA Cleveland, Museum of Art 2,
πίν. 78.1-4).

Εικ. 13. Πλαστικό αγγείο με κεφαλή Διονύσου.
Ύστερος 4ος αι. π.Χ. (Κ3052).